

Богдан ПЕЦЮХ,

*аспірант кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова*

ЄВРЕЇ-БІЖЕНЦІ З ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПРИКОРДОННІ ПОДІЛЛЯ У 1920-х рр.

У статті характеризується стан перебування євреїв-біженців з Київщини на прикордонній території Поділля. Люди втікали від жаків воєн, революцій та погромів, які охопили все Правобережжя. Вказується, що вони жили в умовах крайньої антисанітарії, без зручностей, без можливості продовжити свій рух далі за кордон, а також часто місцева влада ставилась до них з насторогою та жорстокістю. Крім цього, сама дорога була сповнена небезпеки, і далеко не всі змогли добратись до кордону.

Ключові слова: євреї, Поділля, Київщина, погроми, біженці, кордон, Бессарабія, штетл, містечко, втеча.

Останні десятиліття ХІХ ст. і перші десятиліття ХХ ст. стали по-справжньому епохою потрясінь для єврейської громади на українських теренах. З 1880-х рр. євреї зазнавали погромів один за одним. Протягом хвиль погромів 1881 р. та 1903–1906 рр. лише на Київщині постраждали Сміла, Фастів, Богуслав, Трипілля, Обухів та Германівка [6, с. 60-63]. На Поділлі найбільш постраждалими територіями стали Летичівський та Балтський повіти, на які приходилось 73% всіх погромів краю. Тоді руйнувань зазнали містечка Криве Озеро, Меджибіж, Вовковинця, Голосків, Окна, Домбровниця [6, с. 60-61].

Ситуація стала ще гіршою з початком Першої світової війни. Царська влада не вважала євреїв достатньо благонадійними та не довіряла їм. Тому евакуювала їх у глиб своєї території з прифронтових територій. Загалом ввезено було від 500 000 до 1 000 000 євреїв [1, р. 134]. Через все більші невдачі на фрон-

тах сильніше страждали євреї. Скоро їх почали звинувачувати у контрабанді золота, скупці хліба та різноманітних спекуляціях. Через розповсюдженість антисемітських поглядів серед керівництва царської армії євреям заборонили також друк та видання газет, які видавались івритом та їдишем [4, с. 138-142].

Після революцій 1917 року Правобережжя швидко перетворилось на територію протистоянь всіх сторін. Так, саме на цій території за владу боролись війська УНР, більшовики, армія генерала Денікіна і до того ж різноманітні отамани. Всі вони взяли участь у погромах проти євреїв у тій чи іншій мірі [5, с. 30].

Найбільше постраждали містечка (штетли) Київщини та Поділля протягом погромних хвиль 1919 – 1920 рр. [9, Арк. 24]. Погроми набрали настільки великих масштабів, що цілі населені пункти повністю знищувались. Для прикладу, Росаву та Вільшанку знищили денікінці [3, Арк. 21-23]. Місцеві селяни знищили повністю Таганчу [3, Арк. 34]. Степанці, після 15 малих та 10 великих погромів, стерли з лиця землі [3, Арк. 37а].

На думку самих євреїв єдиним шляхом для вирішення всіх цих проблем могла стати лише еміграція. Вони вірили, що світова єврейська спільнота та їхні родичі, які перебували за кордоном, зможуть вирвати їх врешті-решт з циклу погромів, який не мав ні кінця ні краю [3, Арк. 60].

З 1921 р. євреї почали масово тягнутись у бік кордонів щоб втекти зі всіх цих жахів, що вони пережили. Біженці готові були залишатись на прикордонні на невизначений термін, лише щоб отримати в кінці кінців можливість його перетнути [10, Арк. 2-2зв].

На них чекало багато неприємностей та викликів. Цілий ряд авантюристів та інших підозрілих осіб розповідали охочим про те, що їх вже чекають родичі по той бік кордону і, що кордони відкриті для всіх варто лише почати рух у їхній бік. Також почали орудувати контрабандисти, які готові були перевезти через кордон. Всі ці історії приводили до того, що занадто довірливі чи відчайдушні євреї пропадали без сліду, їх грабували або вбивали [8, Арк. 13-13зв]. Крім цього, євреї вдавались до використання фіктивних документів завдяки яким йшли путівцями, щоб діста-

тись до кордону. Сіоністи на прикордоннях і в центрі розводили активну агітацію, щоб люди активніше виїжджали до Палестини та Америки [11, Арк. 30]. На території Волині та Поділля масштаб міграції був такий, що люди емігрували цілими штетлами [7, Арк. 41].

З часом євреї почали створювати еміграційні колективи, щоб зробити шлях більш безпечним та не мати додаткових проблем з більшовицькою владою. Один з таких колективів створили у Богуславі. Дане містечко стало одним з пунктів, куди активно втікали євреї від погромів і шукали захисту [3, Арк. 61]. Колектив ставив собі за мету гарантувати безпечний шлях до кордону і викоринити міграцію поодиноких біженців та сімей, оскільки це вже вважалося самовбивством. Крім забезпечення безпечної дороги до кордону, колектив мав надавати речі першої необхідності до прибуття. У його склад увійшло 45 штетлів Правобережжя. Очільники звернулись до влади, щоб та їм допомогла з міграцією, а також аргументували чому у них не вийде залишитись у УСРР. Першою причиною приводили неможливість міст підрадянської України прийняти та розмістити таку кількість біженців. Другою – високий рівень антисемітизму на місцях, через нього повернення у старі місця ставало небезпечним для життя [3, Арк. 61-62зв].

Одним із головних маршрутів для еміграції проходив через Південь до території Румунії і далі [1, р. 140-161]. Саме Бессарабія стала центром, куди поспішали дістатись євреї-біженці [8, Арк. 9]. З 1918 р. ця територія перейшла під румунський контроль. Протягом 1920 – 1921 рр. біженці тікали туди, пересікаючи Дністер, щоб втекти з під більшовицької влади [1, р. 140].

На такий крок наважувались євреї з Липовецького, Таращанського, Канівського, Сквирського, Уманського повітів. На цих територіях місцеві штетли настільки були повністю зруйновані чи настільки сильно постраждали, що там не лишилось жодного єврея [9, Арк. 24]. Для прикладу, у кращі часи у містечках Володарці, Ставищі, Жашкові, Тетіїві, П'ятигори жило до 20 000 єврейського населення, а вже на 1921 р. там не було жодного єврея [2,

с. 309]. Люди йшли пішки до прикордонних поселень таких як Рибниця, Кам'янка та Рашкове, які з часом стали переповненими через нове населення. Біженці вірили, що у них вийде перетнути кордон, а з того боку їх чекають родичі, які перенаправлять їх у Америку чи в Палестину [9, Арк. 24].

Скільки точно було біженців на кордоні між УСРР та Румунією сказати важко, оскільки інформація різнилась. Румунська влада озвучувала про 100 000 біженців. Єврейські філантропські організації називали 35 000 біженців [1, р. 140-141]. Більшовики говорили, що загалом на кордоні перебувають сотні тисяч біженців [8, Арк. 9]. Хоча також була інформація про 12 000 біженців на кордоні [7, Арк. 1]. Крім кордону з Бессарабією, ще приблизно 3 000 біженців перебувало у містечку Скала, куди євреї втікали від більшовицької політики та від мобілізації [2, С. 379].

Загалом у містечках на прикордонні не було достатньо місця, щоб розмістити всіх біженців. Єдиним приміщенням, де могли жити люди, стала синагога, де одночасно перебували здорові та хворі у повній антисанітарії [9, Арк. 24].

Приблизно 300 сімей знаходились у Рашкові. Вони вірили, що через це містечко вийде перебратись у Бесарабію, а далі піти у США або у Палестину. Насправді ж вони застрягли в ньому на декілька місяців. Люди витратили вже всі кошти, оскільки у штетлі жили лише найбідніші. Багатші вже змогли перебратись закордон, або перейти в інші місця [9, Арк. 18].

Найбідніші розмістились у молитовних будинках. У них проживало декілька десятків сімей. Перед входом розливались нечистоти та калюжі з жахливим запахом. У середині стіни покрилися мохом і були чорними від кіптяви. Потоки води текли стінами, що нагадувало більше баню ніж приміщення, де жили люди. Там переважно перебували вдови, які втратили чоловіків і взагалі все через війну та погроми [9, Арк. 18].

Незважаючи на такі умови, біженці змогли самоорганізуватись та створити комітет з допомоги. Його метою була реєстрація біженців та відстоювання їх інтересів перед місцевою владою. Він роздавав хліб та картоплю за символічну ціну, а тим, хто не

міг подужати і її отримували безкоштовно. Місцева влада допомагала комітету виконувати його функції і йшла назустріч [9, Арк. 18].

Комітет не мав достатньо грошей, щоб утримувати невелику лікарню і не вистачало місць, щоб утримувати людей. Проблему вирішили тим, що комітет Кам'янки приєднали до комітету Рашкова. Останній заявив, що готовий виділити харчі та продукти біженцям і навіть розселити їх по квартирах та молитовних будинках. Комісія, яка збирала дані про біженців, виділила 250 тис. рублів на функціонування і також прислала 5 кулів борошна додатково. Важливо, що місцеві мешканці неєврейського походження допомагали біженцями продуктами [9, Арк. 24].

Хоча варто сказати, що не завжди місцева влада з розумінням ставилась до проблем біженців. Часто траплялось навпаки – вороже ставлення та прояви антисемітизму. Так, 13 грудня 1920 року видали наказ, відповідно до якого біженці мали 48 годин, щоб покинути містечко, а квартири мали звільнити за 24 години. Цинізму добавляло те, що людей виганяли на вулицю посеред зими. Вони не мали ні взуття, ні речей, щоб перейти на нове місце. Тут варто сказати, що ситуацію виправили вищі органи, які зупинили процес, після того, як отримали чисельні скарги з боку біженців [9, Арк. 24].

Незважаючи на всю допомогу, євреї переставали вірити, що у них вийде переправитись закордон і втекти від бандитів та більшовицької влади [9, Арк. 24]. Жахливість ситуації додає також ще те, що умови життя для біженців у Кам'янці були ще гіршими [9, Арк. 18].

Там знаходилося більше євреїв ніж у Рашкові. Загалом нараховувалось від 2000 до 5000 біженців. Вони походили переважно з Таращанського, Звенигородського та Уманського повітів. Життєві історії не відрізнялись чимось особливим. Люди втратили усе і спасались втечею до кордону від всіляких банд. Євреї мали звістку, що їх по той бік чекає рідня і вони продавали все, що мали за гроші старого зразка, щоб лише добратись до них. По дорозі вони потерпали від бандитів, які нападали, знаючи, що

біженці беззахисні [9, Арк. 18]. Поділля на той час потерпало від різноманітних формувань. Не всі з них негативно чи агресивно ставились до євреїв. Так, групі отамана Шепеля, яка зайняла Хмільник, Летичів, Літин та Вінницю, місцеві євреї активно допомагали харчами, взуттям та одягом. Також відомо, що більшовики іноді пробували нападати на євреїв під виглядом проукраїнських сил, щоб посіяти невдоволення [2, с. 522].

Біженці, яким, незважаючи ні на що, вдавалось дібратись до Кам'янки, знаходили кордон закритим, зустрічали негативне ставлення з боку місцевої влади і не могли знайти жодне приміщення, де можна було б зупинитись. Найбідніші, як і у Рашкові, зупинялись у молитовних будинках, які дуже швидко починали потерпати від антисанітарії. У одному з таких молитовних будинків біженці створили навчальний клас для 20 дітей, яким вів урок рабин похилого віку. Везучіші чи просто багатші зупинялись у селянських кабаках на окраїнах або навіть у самому містечку [9, Арк. 18-19].

Мешканці того молитовного будинку виглядали жахливо. Вони несли повну нісенітницю, часто повторювали одні і ті ж самі фрази. Одного з хлопців, який спробував щось сказати представникам комісії, назвали навіженим і, що його варто відправити у заклад для психічнохворих. Одна дівчина, яка мала хворі очі, жалілась, що їх хочуть відправити додому і не розуміла як це можливо, якщо вони більше не мають дому. Хлопець не розумів чому їх не пускають далі, оскільки тут вони не можуть бути нічим корисними. Інший розповів, що у нього на очах померла людина, і їх всіх чекає та ж сама доля [9, Арк. 19].

Драматизму добавляв той факт, що влада Кам'янцю не допомагала євреям на відміну від влади у Рашкові. Якраз навпаки, місцева влада погрожувала проблемами тим, хто посміє хоч якось допомогти євреям. Вона вважала всіх біженців представниками буржуазії, спекулянтами, контрреволюційними елементами, тобто тими кому не місце при соціалістичній системі [9, Арк. 19].

Біженці були настільки налякані, що не прагнули навіть звернутись до представників силових структур, так як не віри-

ли, що ті зможуть чи захочуть їм допомогти. Біженці спробували відкрити кооператив для допомоги, але його скоро закрили, пояснюючи тим, що влада скоро їм почне допомагати сама. Ніхто ж в реальності їм не допомагав [9, Арк. 19].

Тому євреї змушені були виходити на вулиці штетла і просити у місцевих хліб, дрова та картоплю, щоб хоч якось вижити. Місцеві наскільки звикли до всього цього, що ставились вже байдуже до цієї картини. Їх хвилювало лише, щоб через часті смерті у біженців не почалась епідемія і щоб вона не перекинулась на них також [9, Арк. 19].

Була також спроба провести збори, на яких мали вирішити, як вийти з цієї ситуації. Жодна з пропозицій не знаходила відклик серед місцевих. Ідею звернутись до центру відкинули, оскільки поки інформація дійде туди і повернеться назад, то всі біженці будуть давно мертвими. Також знову активізувались бандити, які почали тероризувати євреїв, особливо вночі. Біженці з окраїн переміщались ближче до центру. Рушити далі чи покинути містечко біженці не наважувались, оскільки по дорогах діяли банди [9, Арк. 19-20].

Отже, євреї правобережжя, починаючи з останніх десятиліть XIX століття зазнавали цілих хвиль погромів. Найбільше їх припало на 1919 – 1920 рр. Євреї масово покидали свої рідні містечка та починали рухатись у бік кордону на Півдні. Прикордоння Поділля стало територією, де біженці осідали, чекаючи на можливість рухатись далі – до рідних, які їх мали чекати з того боку. Євреям доводилось жити у жахливих умовах, їм не вистачало їжі, одягу та місця. Часто у таких умовах люди гинули від хвороби, втрачаючи будь-яку надію вибратись з цього жаху.

Список використаних джерел і літератури:

1. Brinkmann T. Between borders: The great Jewish migration from Eastern Europe. New York: Oxford University Press, 2024. 318 p.
2. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та полі-

тичної інформації (1918–1922) / Упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. 612 с.

3. Доповіді та відомості про єврейські погроми. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 660, Арк. 84

4. Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2014. 330 с.

5. Кипер М. Н. Еврейское местечко Украины. Харьков: Издательство «Пролетарий», 1930. 108 с.

6. Комарніцький, О., & Магась, В. (2026). Погроми єврейського населення в містечках Правобережної України в імперську добу (1881 — лютий 1917 рр.). Український історичний журнал, (1), 56–69. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.056>

7. Матеріали комісії при НКВС УСРР з еміграції євреїв-біженців через Румунський кордон. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 514, Арк. 48.

8. Матеріали про діяльність єврейської секції відділу у справах національностей НКВС УСРР. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 658, Арк. 36.

9. Меморандум Главного комитета еврейской Коммунистической партии на Украине о положении еврейских масс; доклады, докладные записки, протоколы заседаний комиссий при НКВД, СНК и ВУЦИКе по реэвакуации евреев-беженцев за границу. Копия письма председателя ВЦИК М. И. Калинина председателю ВУЦИК Г. И. Петровскому о принятии мер по улучшению материального положения евреев-беженцев и эмиграцию их через Румынскую границу. Переписка с партийными организациями об отрядах еврейской самообороны, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українців). Ф. 1, Оп. 20, Спр. 799, 55 арк.

10. Протоколи засідань колегії НКВС УСРР та проект положення про відділ з національних справ при ньому. ЦДАВО Украї-

ни (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 649, Арк. 17.

11. Циркулярные письма, инструкции, протоколы заседаний, совещаний, отчеты, доклады, переписка Центрального бюро еврейских секций при ЦК РКП/б/ и Главного бюро еврейских секций при ЦК КП/б/У. Доклад председателя Главбюро евсекций при ЦК КП/б/У тов. Рафеса на конференции комячеек об итогах работы ГУ Всеукраинской конференции КП/б/У. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 338, 55 арк.